

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.005>

УДК 94(477.54) «1937/1938»

**Олег БАЖАН,
Вадим ЗОЛОТАРЬОВ***

**Смертні вироки у період Великого терору
на території Харківщини:
статистика, процедура та персональний склад
«розстрільної команди»**

Мета дослідження – на підставі аналізу архівних матеріалів та опублікованих джерел дослідити особливості застосування вищої міри покарання до «ворогів народу» у 1937–1938 рр. на Харківщині, морально-правові аспекти процедури позбавлення життя людини за часів сталінських репресій та факти мародерства працівників внутрішньої в'язниці УНКВС по Харківській області.

* *Бажан Олег Григорович* – старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України [ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; bazhanclio@ukr.net]; *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки [ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-755X>; v.zolotaryov@gmail.com].

Методологія і методи. Провідними для дослідження стали антропологічний та просопографічний принципи. Для досягнення означеної мети використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів наукового пізнання. Серед них: історико-правовий; формально-юридичний (при аналізі порядку ухвалення слідчими органами рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження); статистичний і соціологічний методи (при вивченні особових справ співробітників органів державної безпеки, причетних до процедури фізичного знищення кримінальних і «політичних» злочинців); метод моделювання (для реконструкції ритуалу страти, який панував в УНКВС по Харківській області у 1930-і рр.).

Висновки. Позбавлення людини життя як покарання, що здійснювалося згідно вироку суду або позасудових чи військових органів за доби сталінізму, було державною таємницею. Сьогодні у вітчизняних архівах дослідниками поки що не виявлені документи (спеціальні інструкції або розпорядження), що регламентували процедуру виконання смертних вироків. Автором встановлено, що страти «ворогів народу» у 1937–1938 рр. в адміністративному центрі Харківської області здійснювалися у підвалі спецкорпусу внутрішньої в'язниці УНКВС і виконувалися розстрільною командою. До складу цієї команди входили комендант, начальник і наглядачі в'язниці № 1. Відсутність контролю за виконавцями смертних вироків призводило до численних зловживань «штатних катів». Зокрема – це побиття, знущання над особами, засудженими до вищої міри покарання, привласнення їхніх особистих речей.

Ключові слова: смертна кара, Великий терор, політичні репресії, НКВС, Харків.

Незважаючи на низку публікацій про деяких виконавців смертних вироків у добу Великого терору¹, у вітчизняній істо-

¹ *Бажан О., Золотарьов В.* Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 183–200; *Їх же.* «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Там само. – 2016. – № 3/4. – С. 251–283; *Їх же.* «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана) // Там само. – 2017. – № 3/4. 281–306; Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. Т. 2: Документи з архівно-кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1 / авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Росман. – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – С. 240–432.

ріографії бракує наукових праць, які б розкривали тонкощі та ритуали процедури позбавлення життя «ворогів соціалістичного ладу» та оприлюднювали персональний склад так званих «розстрільних команд», укомплектованих з числа співробітників радянських спецслужб. Чи неєдиним на сьогодні документальним джерелом про застосування смертної кари до «політичних та військових злочинців» у Харкові у часи сталінських репресій були свідчення колишнього наглядача внутрішньої тюрми Управління державної безпеки (УДБ)/Управління НКВС по Харківській області Митрофана Васильовича Сиромятникова (витяги з протоколів його допитів неодноразово друкувалися у різних виданнях, але слід зауважити, без зазначення архівних джерел²).

Наведемо деякі факти з біографії чекіста-«розстрільника». *Митрофан Сиромятников* народився у 1908 р. у с. Зарожне Зароженської волості Зміївського повіту Харківської губернії у родині селянина-бідняка, росіянин. У 1918 р. батько помер, тому із 13 років Митрофан був змушений податися у наймити до заможних односельців.

Влітку 1926 р. опанував професію слюсаря та невдовзі перебрався до селища Есхар Харківського району Харківської округи. Тут він працював клепальником на будівництві Харківської ГРЕС-2. У травні 1929 р. влаштувався заливальником на заводі № 75 у м. Харкові. Військову службу відбував у вересні 1930 – березні 1933 рр. стрільцем прикордонного полку, розкварти-

М. В. Сиромятников.

² *Заворотнов С.М.* Харьковская Катынь. – Х.: Консум, 2004. – С. 94–103; Показания сотрудника Харьковского НКВД Сыромятникова о расстрелах поляков в 1940 г. // <https://allin777.livejournal.com/365216.html>.

рованого у містечку Ахалцихе, що на півдні Грузії. У березні 1933 р. – лютому 1936 р. – старший міліціонер дивізіону особливого призначення³, який охороняв місця проживання членів уряду УСРР та територію німецького, польського та італійського консульств у Харкові⁴. Із 16 лютого по серпень 1936 р. – вахтер, наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. У серпні 1936 р. – січні 1939 р. – наглядач 1-ї категорії внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. У січні–жовтні 1939 р. – старший наглядач, у жовтні 1939 р. – листопаді 1941 р. – старший по корпусу внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Лише у 1940 р. опанував початкову освіту – закінчив 5 класів вечірньої середньої школи у Харкові. У період німецько-радянської війни із листопада 1941 р. – березня 1943 р. – помічник військового коменданта, червоноармієць 25 прикордонного полку Південного фронту. У березні–серпні 1943 р. – черговий помічник, начальник Камери попереднього ув'язнення Ростовської обласної міліції. У серпні 1943 р. – травні 1945 р. – старший по корпусу внутрішньої тюрми УНКДБ по Харківській області. У травні 1945 – грудні 1955 рр. – черговий помічник начальника тюрми УНКДБ–УМДБ–УМВС–УКДБ по Харківській області. Член Компартії з листопада 1946 р. (був членом ВКП(б) у 1931–1934 рр., але «вибув механічно»). 30 грудня 1955 р. звільнений у запас. У січні–березні 1956 р. – інспектор МПВО міськвиконкому м. Харкова. У березні–липні 1956 р. – помічник начальника охорони Харківського заводу вогнеупорів. У липні 1956 – лютому 1957 рр. – пенсіонер. У лютому–листопаді 1957 р. – різноробочий Харківського продовольчого комбінату. У листопаді–грудні 1957 р. – пенсіонер. У грудні 1957 – грудні 1958 рр. – пожежник Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. У січні–серпні 1959 р. – пенсіонер. У серпні 1959 – січні 1962 рр. – охоронець ВОХР підприємства № 91 м. Харкова. Із січня 1962 р. – пенсіо-

³ *Петров Н.В.* Награждены за расстрел. 1940. – М.: МФД, 2016. – С. 322–323.

⁴ Показания сотрудника Харьковского НКВД Сыромятникова о расстрелах поляков в 1940 г. // <https://allin777.livejournal.com/365216.html>.

нер. Із 1965 р. проживав у Чугуєві, де і помер 8 червня 1995 р. Нагороджений орденами Червоного Прапора та Червоної Зірки, медаллю «За бойові заслуги»⁵.

Аналізуючи свідчення М. Сиромятникова про масову стра-ту польських генералів і офіцерів, у Харкові з 5 квітня по 12 травня 1940 р., слід враховувати, що колишній співробітник радянських органів держбезпеки описував трагічні події, що відбувалися у підвалі обласного управління НКВС УРСР та у лісопарку поблизу району П'ятихатки, з відстані довжиною у 50 років. Тому не дивно, що про деякі аспекти своєї специфічної роботи у часи масових політичних репресій 1937–1938 рр. Сиромятников волів не згадувати.

Пролити світло на обставини позбавлення життя мешканців Харківщини наприкінці 1930-х рр. на підставі рішень трійки УНКВС дозволяють матеріали кримінальної справи та протокол судового засідання військового трибуналу прикордонних та внутрішніх військ Київського особливого військового округу від 16 лютого 1939 р. над співробітниками внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області В. П. Кашиним, С. А. Руденком, І. П. Рудем, Г. П. Пушкарьовим, П. С. Тараном, П. П. Топуновим. Цей судовий процес став першим в УРСР, на якому співробітників НКВС засудили за порушення «соціалістичної законності» під час виконання смертних вироків. Справа так званих «харківських мародерів» відкрила завісу таємничості стосовно процедури умертвлення «ворожого елемента» у приміщенні обласного УНКВС та уможлиблює з'ясувати деякі імена чекістів-виконавців смертних вироків.

Критичні проблеми статистики розстрілів

Загальна кількість репресованих і страчених мешканців Харківщині у часи Великого терору досі лишається невідомою. Офіційна статистика КДБ УРСР свідчить, що упродовж 1935–1939 рр. було репресовано 24812 мешканців Харківщини, 10499 з яких були страчені⁶.

⁵ Петров Н.В. Награждены за расстрел. 1940. – С. 323–324.

⁶ ГДА СБ України, ф. 42, оп. 1, спр. 35, арк. 11.

Кількість репресованих мешканців Харківщини у 1935–1939 рр.

Таблиця 1

Рік	Всього засуджено	Розстріляно
1935	2306	0
1936	2717	8
1937	13 218	5509
1938	5933	4966
1939	638	16

Зауважимо, що зазначена статистика стосується не лише меж сучасної Харківської області, але й тих районів, що увійшли у жовтні 1937 р. до складу новоутвореної Полтавської області, а у січні 1939 р. – до Сумської області. Масштаби репресивної політики на Сумщині враховані у відомостях за 1935–1938 рр., а от до обліку репресованих мешканців Полтавщини є певні питання у дослідників. У загальній таблиці, що віддзеркалює загальну картину арештів та покарань «антирадянського елемента» в УРСР, зазначено, що у 1937 р. УНКВС по Полтавській області всього репресовано 4307 осіб, 1444 з яких засуджено до страти⁷. Таким чином, не є зрозумілим, чи наведені цифри стосуються лише періоду за жовтень–грудень 1937 р. чи малося на увазі результати репресивної діяльності УНКВС по Харківській та Київських областях за січень–вересень 1937 р., що проводилася на теренах новоутвореної Полтавщини. Також необхідно враховувати, що наказами НКВС СРСР за № 00409 від 14 липня 1937 р. та НКВС УРСР за № 00155 від 28 липня 1937 р. 6-й (транспортний) відділ УДБ УНКВС Харківської області (до якого входили оперативні пункти станцій Харків-Пасажирський, Харків-Товарний, Основа, Куп'янськ, Полтава, Ізюм, Лозова, Люботин, Кременчук, Ромодан, Мерефа, Білопілля, Красноград,

⁷ ГДА СБ України, ф. 42, оп. 1, спр. 35, арк. 11.

Смородино) з 1 серпня 1937 р. був розформований. Особовий склад 6-го відділу УДБ і оперативних пунктів, розташованих на території Південної залізниці, був виключений із складу обласного управління НКВС та переданий у щойно сформований Дорожньо-транспортний відділ (ДТВ) Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС Південної залізниці, адміністративним центром якої був Харків. Особовий склад оперативного пункту УДБ станції Гребінка відійшов до ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці з адміністративним центром у Києві, а особовий склад оперативних пунктів УДБ станцій Ізюм і Куп'янськ відійшли до ДТВ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці з адміністративним центром в Артемівську Донецької області. З'ясувати точну дату початку роботи дорожньо-транспортних відділів поки що не вдалося, адже відповідний наказ по УНКВС по Харківській області № 660 про ліквідацію 6-го відділу УДБ з'явився лише 1 вересня 1937 р.⁸

ДТВ ГУДБ НКВС були самостійними територіальними одиницями, що проводили оперативно-чекістську роботу вздовж залізниць, здійснювали арешти та провадили слідство. Втім, власної трійки не мали та передавали розслідувані справи на розгляд до трійки територіальних УНКВС. Упродовж 1937–1938 рр. справи всіх репресованих ДТВ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці мешканців Харківської області розглядала трійка УНКВС по Донецькій області у м. Сталіно.

У згаданій статистичній звітності НКВС УРСР відомості про репресивну діяльність ДТВ ГУДБ НКВС залізниць за 1937 р. відсутні, втім відомі загальні дані за 1938 р. без розподілу по конкретним регіональним залізницям. Отже, невідомо, скількох репресованих і страчених мешканців Харківщини внесено до статистики ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці.

Із травня 1935 р. Харків був адміністративним центром Харківського військового округу (ХВО), а особливий відділ УДБ УНКВС по Харківській області водночас був і особливим відділом ГУДБ НКВС ХВО. Тому сюди доправляли для проведення

⁸ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 264.

слідства значну кількість заарештованих військових з частин, що дислокувалися на теренах не лише Харківської, але і Дніпропетровської, Донецької, Полтавської областей та Криму. Багато з військовослужбовців знайшли свою смерть у Харкові. Чи враховані вони у загальній статистиці НКВС УРСР як страчені в УНКВС по Харківській області – невідомо.

Відповідно виникають питання з обліком заарештованих осіб на Харківщині, але засуджених на смерть в інших містах СРСР. Ймовірно співробітники 8-х (обліково-реєстраційних) відділів УДБ, а пізніше 1-х спецвідділів УНКВС, їх приписали до місць страти, але достеменно стверджувати цього не можна. Доводиться констатувати, що точна кількість страчених, як і репресованих загалом, в областях УРСР потребують подальшого уточнення, а наведені у таблиці цифри є орієнтовними.

Відомо, що влітку 1937 – першому кварталі 1938 рр. розстріли «ворогів народу» проводилися не лише в обласних УНКВС, але і на периферії. Для ефективного проведення спочатку «куркульської операції», а потім і інших масових операцій, в УНКВС областей УРСР були організовані так звані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ). Такі структури працювали у кількох районах – так званому «кущі», базувалися в одному місті – центрі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених за вироком трійки обласного УНКВС⁹. В УНКВС по Харківській області у серпні–жовтні 1937 р. діяло 7 МРОСГ, що базувалися у Харкові, Полтаві, Лубнах, Куп'янську, Сумах, Кременчуці, Ізюмі. Із жовтня 1937 р. (після утворення Полтавської області) центри «кущів» дещо змінилися (Харків, Куп'янськ, Суми, Ізюм, Охтирка, Лозова, Красноград), але їхня загальна кількість лишилась такою самою¹⁰.

⁹ *Золотарёв В.А.* Особенности работы УНКВД по Харьковской области во время проведения массовой операции по приказу № 00447 // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – М.: РОССПЭН; Германский истор. ин-т в Москве, 2009. – С. 572 – 594.

¹⁰ *Золотарьов В.* Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 161.

На сьогодні відсутні дані про кількість розстріляних у Сумах, Ізюмі, Кременчуку, Краснограді, Куп'янську, Лозовій, Лубнах, Охтирці. Ба більше, досі не виявлено таємні місця поховань у цих населених пунктах.

У Харкові трупи розстріляних «ворогів народу» до весни 1938 р. ховали на старому єврейському цвинтарі (нині парк Пам'яті), про це свідчить Митрофан Сиромятников:

«Трупы мы вывозили на так называемое старое еврейское кладбище. Это кладбище находилось разом с татарским кладбищем, располагалось оно на Салтовке, по ул. Конюшенной... На кладбище трупы у нас принимал заведующий кладбищем Горбачёв... К нашему приезду на кладбище были выкопаны ямы, в которое мы складывали трупы, после чего уезжали в УНКВД. Во время доставки трупов на кладбище и их захоронения подходы к кладбищу охранялись. Когда мы приезжали в следующий раз, на месте бывших ям мы видели обыкновенные могильные холмики. Обычно в одну яму ложили по 5–6 человек»¹¹.

У період з 9 серпня 1937 р. по 11 березня 1938 р. на єврейському цвинтарі було таємно поховано 6865 трупів розстріляних радянських громадян. Згідно свідчень колишнього співробітника НКВС М. Сиромятникова:

«Захоронения на еврейском кладбище производились примерно до середины марта 1938 года. Затем было организовано новое место захоронений, которое располагалось в Лесопарке, по Белгородскому шоссе в сторону гор. Белгорода в лесу, примерно в 1.5 километрах от пос. Пятихатки, примерно в 200 метрах справа от дороги»¹².

За даними дослідників, було таємно поховано в обласному центрі у другій половині 1937 р.: у серпні – 348 осіб, у вересні – 747, у жовтні – 1102, у листопаді – 963, у грудні – 1203 (всього 4363 тіл)¹³. Загалом співробітниками УНКВС по Харківській об-

¹¹ Показания сотрудника Харьковского НКВД Сыромятникова о расстрелах поляков в 1940 г. Режим доступа: // <https://allin777.livejournal.com/365216.html>. Дата відвідування: 10 травня 2019 р.

¹² Там само.

¹³ Жаворонков Г. Тайна чёрной дороги // Московские новости. – 1990. – № 24.

ласті у 1937 р. страчено 5509 осіб, з них у обласному центрі щонайменше 4363 осіб. Отже, в інших населених пунктах Харківщини – всього 1146 осіб. На нашу думку, реальна кількість страчених в районах Харківської області коливається в межах 800–900 осіб.

Слід відзначити, що із весни 1938 р. згідно розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського страти засуджених мали відбуватися виключно в обласних УНКВС, через що виникли певні ускладнення з таємними похованнями розстріляних громадян.

В оперативному наказі НКВС СРСР № 00447 окремий розділ був присвячений процедурі виконання смертних вироків:

«VI. Порядок виконання вироків.

1. Вироки приводяться до виконання згідно вказівок голів трійок, тобто наркомів республіканських НКВС, начальників управлінь або обласних відділів НКВС.

Підставою для виконання вироку є засвідчений витяг із протоколу засідання трійки із викладенням вироку стосовно кожного засудженого і спеціального розпорядження за підписом голови трійки, що вручається особі, яка виконує вирок.

2. Вироки по першій категорії виконуються у місцях і порядком згідно вказівки наркомів внутрішніх справ, начальників управління й обласних відділів НКВС із обов'язковим збереженням у таємниці часу і місця виконання вироку.

Документи про виконання вироку долучаються в окремому конверті до слідчої справи кожного засудженого»¹⁴.

«Особами, які виконували вирок», в обласних УНКВС зазвичай були коменданти. У часи Великого терору на посаді коменданта УНКВС по Харківській області перебував Артем Петрович Зелений.

¹⁴ Записка М. П. Фриновского в политбюро ЦК ВКП(б) с приложением оперативного приказа НКВД СССР № 00447 // Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2004. – С. 280–281.

Комендант А. Зелений: «клаптикова» біографія

Інформації про коменданта Управління НКВС по Харківській області Артема Зеленого обмаль. Наприкінці 1980-х рр. співробітники УКДБ по Харківській області наполегливо шукали його особову справу, але не знайшли. Ймовірно, особова справа була передана з архіву КДБ до архівів МВС або Радянської армії.

Артем Петрович Зелений народився у 20 жовтня 1891 р. у Миколаєві¹⁵ в українській родині робітника-теслі. Закінчив вище початкове училище. Член ВКП(б) із 1920 р. (у 1918–1920 рр. перебував у лавах партії бротьбистів). Десять років працював мідником-котельником. Служив у царській армії. Із 1917 р. у Червоній Армії. У органах держбезпеки почав працювати у 1919 р. У 1929 р. – начальник дивізіону особливого призначення ДПУ УСРР, що дислокувався у Харкові¹⁶.

Із 1932 р. до літа 1933 р. Артем Зелений працював комендантом ДПУ УСРР і, згідно посадових обов'язків, брав участь у розстрілах осіб, засуджених згідно вироку суду або позасудових органів. Так, 21 лютого 1933 р. у Києві він особисто розстріляв членів так званої «Української революційно-демократичної спілки» (УРДС): помічника уповноваженого Київської обласної міліції Г. Д. Коляду, аспіранта Київського гірничого інституту М. І. Черноуса, студента Київського медично-

А. П. Зелений.

¹⁵ Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. – М.: Граница, 1995. – С. 176.

¹⁶ Держархів Харківської обл., ф. 15, оп. 2, спр. 27, арк. 20.

го інституту Л. Ю. Клименка і помічника уповноваженого Київської районної міліції І. І. Крохмаленка¹⁷.

У 1934 р. А. Зелений працював комендантом адміністративних будівель ВУЦВК. У 1936 р. обійняв посаду коменданта УНКВС по Харківській області. Прикметно, що ніякого спеціального звання ГУДБ НКВС чи то загальноармійського А. Зелений на той час не мав. Отже, можна припустити, що він був призначений на пост коменданта з «цивільної посади».

Про рутинну роботу та конкретні розпорядження коменданта А. Зеленого інформації вкрай мало. Відомо, що за розпорядженням Зеленого помічниця бухгалтера внутрішньої тюрми Лозіна видавала гроші на поточні витрати, як то: закупівлю соломки для набивання матраців, матеріалів для ремонту тюрми, продуктів для співробітників в'язниці і комендатури. За розпорядженням коменданта накопичені у бухгалтерії в'язниці кошти передавалися до магазину ТОПО¹⁸ по вулиці Пушкінська, 3 особисто завідувачу (спочатку Медведєву, потім Барановій) як аванс за продукти, які мали надійти до в'язниці¹⁹.

Ймовірно, А. Зелений до лютого 1938 р. виконував обов'язки начальника спецкорпусу № 1. Про це свідчив колишній черговий помічник коменданта внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області В. Кашин:

«Я тимчасово виконуючим обов'язки начальника тюрми не був, а був Зелений, який був і комендантом, і начальником тюрми. Я тюрму не приймав, а був лише щось схоже на робітника. Коли прийшов Кулішов на посаду начальника тюрми, то йому Зелений здав корпус»²⁰.

В. Кашин свідчив, що комендант А. Зелений вкрай мляво реагував на сигнали про зловживання співробітників комен-

¹⁷ За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): зб. док. і мат. / упоряд. Т. Ф. Григор'єва. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 362.

¹⁸ ТОПО – державне підприємство союзного значення з торгівлі та обслуговування виробничо-побутових потреб працівників і військ НКВС і членів їхніх родин.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 77 зв.

²⁰ Там само, арк. 211 зв.

датури та спецкорпусу. Коли А. Зеленому доповіли, що під час чергування старшого по спецкорпусу внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області Петра Топунова постійно зникають речі розстріляних, мимохіть зауважив:

«Не пускайте туди Топунова»²¹.

Більше за все А. Зелений переймався налагодженням процесу виконання смертних вироків. Належне виконання А. Зеленим ролі ексекютора отримало схвалення у керівництва наркомату внутрішніх справ СРСР. 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань уряду» А. Зеленого нагородили орденом Червоної Зірки²². Зазначимо, що цим наказом було нагороджено лише два співробітники УНКВС по Харківській області – А. П. Зелений і т. в. о. начальника обуправління Л. Й. Рейхман.

За підрахунками дослідника з Санкт-Петербурга Костянтина Богуславського, А. Зелений упродовж 1937–1938 рр. власноручно розстріляв понад 6 тисяч осіб, що дає підстави вважати його своєрідним рекордсменом по виконанню смертних вироків у межах СРСР²³. Із такими судженнями К. Богуславського про штатного ката Артема Зеленого не можна погодитися.

Для таких сенсаційних висновків К. Богуславському потрібно було переглянути акти про виконання смертних вироків в усіх краях і областях колишнього Радянського Союзу. Зауважимо, що, згідно з офіційною статисткою КДБ УРСР, Харківська область була лише на сьомому місці в республіці за кількістю страчених під час Великого терору (див. табл. 2)²⁴.

²¹ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 75 зв.

²² О награждении т.т. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривец Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Фёдорова Н.Н. и других. Постановление ЦИК СССР // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. – 1937. – 19 декабря. – № 295.

²³ Крутов М. Новые истории жертв террора и палачей из архивов СБУ: И вдруг – «враг народа» // Украина криминальная. Режим доступа: // <http://cripo.com.ua/events/?p=242448/>. Дата відвідання 10 травня 2019 р.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, арк. 11.

Кількість розстріляних громадян УРСР у 1937–1938 рр.

Таблиця 2

	Області УРСР	1937 р.	1938 р.	Разом
1	Донецька (з 06.1938 – Сталінська)	10 507	9 113	19 620
2	Київська	10 694	7 825	18 519
3	Дніпропетровська	7 166	6 407	13 573
4	Житомирська (з 10.1937)	7 162	5 294	12 456
5	Вінницька	6 173	5 688	11 861
6	Кам'янець-Подільська (з 10.1937)	5 539	5 539	11 078
7	Харківська	5 509	4 966	10 475
8	Одеська	5 395	3 218	8 613
9	Полтавська (з 10.1937)	1 944	3 729	5 673
10	Чернігівська	2 265	2 836	5 101
11	Миколаївська (з 10.1937)	2 167	2 349	4 536
12	Молдавська АРСР	1 858	1 526	3 384
13	Центральний апарат	1 388	221	1 609
14	ДТВ ГУДБ НКВС залізниць	дані відсутні	970	970
	Всього	67 667	59 644	127 331

Згідно наявних архівних документів, можна стверджувати, що не завжди смертні вирoki коменданти виконували особисто. У цьому їм допомагала спеціальна розстрільна команда. Отже, наділяти Артема Зеленого титулом «розстрільника-рекордсмена» у країні Рад немає підстав.

Наказом НКВС УРСР по особовому складу № 449 від 10 липня 1938 р. комендант УНКВС по Харківській області А. Зелений був відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС СРСР. Що стало причиною його звільнення – достеменно невідомо. У кримінальній справі № 67401, що зберігається у ГДА СБ України, є згадки про розслідування недоліків у роботі А. Зеленого,

однак відповідні документи у теці відсутні. Протоколів допитів коменданта про злочини його підлеглих у справі теж немає. Так само бракує свідчень членів розстрільної команди про зловживання А. Зеленого. У провину коменданту А. Зеленому персонал спецкорпусу № 1 (внутрішня тюрма УДБ) УНКВС ставив його небажання виділяти достатньо грошей на обіди і вечері співробітників, які брали участь у виконанні смертних вироків²⁵. Безумовно, справа «мародерів» сприяла втраті довіри керівництва до Артема Зеленого, в тому числі і за причетність у минулому до партії боротьбистів.

1 вересня 1938 р. військовий прокурор прикордонних і внутрішніх військ Харківської області військовий юрист 1-го рангу Олександр Олексійович Палкін вирішив з'ясувати, чи привласнював комендант А. Зелений речі розстріляних, і після отримання неспростовних доказів мав намір порушити кримінальну справу по обвинуваченню колишнього коменданта УНКВС по Харківській області за статтею 206-17 «а» КК УРСР²⁶. 15 жовтня 1938 р. особливоуповноважений НКВС УРСР О. Твердохлебенко²⁷, посилаючись на вказівку наркома внутрішніх справ республіки О. Успенського, наказав виокремити справу проти коменданта А. Зеленого і його помічника Павла Винокурова в особливе провадження²⁸. Однак на початку грудня 1938 р. слідчий В. Летньов²⁹ ухвалив постанову, що зібраних матеріалів

²⁵ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 214 зв.

²⁶ Там само, арк. 63.

²⁷ *Твердохлебенко Олексій Михайлович* (1905–?) – до березня 1938 р. – заступник директора шахти «Софія» тресту «Макіїввугілля». Навесні 1938 р. мобілізований до НКВС. Із липня 1938 р. – заступник начальника відділку 8-го (промислового) відділу 1 Управління (державної безпеки) НКВС УРСР. 29.08.1938–1939 рр. – особливоуповноважений НКВС УРСР. У 1940 р. – начальник 1 відділу економічного управління НКВС УРСР. У 1941 р. – заступник начальника секретно-політичного відділу НКВС Північно-Осетинської АРСР.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 64.

²⁹ *Летньов-Шатуновський Віктор Абрамович* (1897–?) – працював в УНКВС по Харківській обл.: із 01.04.1935 р. – інспектор, а із 1937 р. – оперуповноважений апарату особливоуповноваженого, із 19.11.1938 р. –

про «незаконні дії» А. Зеленого та П. Винокурова недостатньо і запропонував виділити матеріали проти них у окреме провадження для подальшого розслідування.

Про сумлінність А. Зеленого постійно зауважували його підлеглі під час допитів і судового засідання військового трибуналу прикордонних та внутрішніх військ Київського особливого військового округу. Наприклад, підсудний наглядач 1-ї категорії внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Харківської області Іван Рудь стверджував, що коли комендант дізнався про привласнення речей підлеглими, то

«у нас відбулися збори, комендант Зелений сказав, що у нас не все добре і попередив, якщо і дізнається, хто цим займається, то тому не минеться»³⁰

і наказав здати до фінансового відділу гроші розстріляних, отримані у бухгалтерії за підробленими квитанціями³¹.

Після тривалих перевірок А. Зелений у середині вересня 1938 р. посів крісло начальника воєнізованої охорони Управління будівництва № 203 і Управління Ягринського виправно-трудоного табору НКВС³². Як довго Артем Петрович працював на цій посаді – достеменно невідомо. Згідно архівних документів, 30 липня 1940 р. співробітник УНКВС по Архангельській області А. Зелений був звільнений наказом НКВС СРСР № 1010 на пенсію³³. У розпал німецько-радянської війни лейтенант державної безпеки А. Зелений виконував обов'язки начальника комендантського відділку Особливого відділу НКВС Волховського

оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Із 01.05.1939 р. – начальник 2-го відділку 2-го відділу УДБ НКВС УРСР.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 214.

³¹ Там само, арк. 214 зв.

³² *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – С. 409.

³³ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939 // Режим доступа: https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%97%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9,%D0%90%D1%80%D1%82%D0%B5%D0%BC_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87. Дата відвідування 10 травня 2019 р.

фронту та керував розстрілами зрадників і дезертирів серед військовослужбовців. Загинув 1 червня 1942 р. у районі м. Мала Вишера Новгородської області.

Розстрільна команда коменданта А. Зеленого

Матеріали архівно-кримінальної справи № 67401 дозволила поіменно назвати безпосередніх учасників харківських розстрілів «доби Зеленого» та виокремити коло осіб, вірогідно, задіяних у виконанні смертних вироків.

Причетність/співучасть конкретного співробітника держбезпеки до процедури у смертності «ворогів народу» у 1937 р. визначається на підставі: документації НКВС; за власним зізнанням особи; за свідченнями інших осіб. Достеменно встановлена участь у стратах в'язнів у часи Великого терору: Василя Кашина («акт» про виконання рішення трійки НКВС, власне зізнання, свідчення свідків), Григорія Пушкарьова (свідчення свідків), Семена Руденка (службова характеристика), Петра Топунова (власне зізнання), Петра Тарана (власне зізнання та свідчення свідків), Павла Винокурова («Акт» про виконання рішень трійки НКВС, власне зізнання, свідчення свідків), Аркадія Ганіна (власне зізнання), Миколи Скорика (власне зізнання).

Найбільш помітною фігурою серед виконавців смертних вироків в Управлінні НКВС по Харківській області був *Василь Петрович Кашин*. Він народився 9 квітня 1905 р. у с. Черемшан Первомайського району Татарської АРСР³⁴ у родині селянина-бідняка, росіянин. Здобув початкову освіту. Член ВКП(б) із 1929 р. (виключений у 1938 р. як такий, що перебуває під слідством). Обирався членом волосного комітету батраків, проте був усунутий з посади за недбале ставлення до роботи. У 1928–1930 рр. служив у Червоній Армії. У 1930–1932 рр. – стрілець і командир відділку частини особливого призначення ДПУ УСРР у Харкові. У 1932–1937 рр. – наглядач спецкорпуса тюрми Харківського обласного відділу/управління ДПУ–НКВС. У 1934 р. отримав сувору догану за неухвалене ставлення до служби, у 1937 р. – покараний на 7 днів арешту за недбале ставлення до

³⁴ Адміністративна приналежність подається станом на 1938 р.

служби та сувору догану за невиконання наказу про розміщення ув'язнених. Із 1937 р. – черговий помічник коменданта внутрішньої в'язниці УДБ УНКВС по Харківській області. В одній зі службових характеристик зауважувалося, що В. Кашин з роботою помічника начальника тюрми УДБ УНКВС

«не справляється, недисциплінований. За час роботи у в'язниці УДБ виховною роботою серед колективу не займався, що сприяло розкладанню дисципліни підлеглого йому колективу»³⁵.

Варто зазначити, що прізвище Кашина зустрічається у багатьох розстрільних актах УНКВС по Харківській області, надрукованих друкарським способом (курсивом виділений рукопис):

«АКТ

Гор. Харьков, 1937 г. 17.XII. Мы, нижеподписавшиеся: Комендант ХОУ НКВД – ЗЕЛЁНЫЙ, Прокурор Дёмин и Нач[альник] Спецкорпуса № 1 КАШИН, сего числа в 21.36 на основании приказа Зам[естителя] Нач[альника] УНКВД по Харьковской области Майора Госбезопасности т. РЕЙХМАНА от 16.XII 1937 года привели в исполнение приговор над осуждённым к высшей мере наказания – расстрелу Бауман Самуил Гершевич 1900 г. о чём составлен настоящий акт.

КОМЕНДАНТ Х[АРЬКОВСКОГО]О[БЛАСТНОГО] У[ПРАВЛЕНИЯ] НКВД /ЗЕЛЁНЫЙ/

ПРОКУРОР /ДЁМИН/

Присутствовал: Нач[альник] спецкорпуса /КАШИН/»³⁶.

Під час судового засідання військового трибуналу прикордонних та внутрішніх військ КОВО В. Кашин стверджував:

«Відповідальним за виконанням вироків я не був»,

однак згодом обмовився:

«Після першого суду над засудженими у червні місяці 1937 р., у перший день ми виконували вироки»³⁷.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 193.

³⁶ Крутов М. Новые истории жертв террора и палачей из архивов СБУ: И вдруг – «враг народа» // Украина криминальная. Режим доступа: // <http://cripo.com.ua/events/?p=242448/>. Дата відвідування 10 травня 2019 р.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 212.

В. Кашин під час досудового розслідування і судового розгляду постійно наголошував на тому, що

«він, хоча і був старшим для співробітників і займав кабінет начальника, але по штату начальником спецкорпусу проведений не був»³⁸.

Доля зіграла злий жарт з Василем Кашиним. Увечері 18 березня 1938 р. його у нетверезому стані затримали за стрілянину у дворі по вул. Кузінській, 1. Можливо, за інших обставин він відбувся б легким переляком, але не за існуючого на той час політичного моменту та ситуації у відомстві. Навесні 1938 р. розпочалася чергова хвиля репресій серед співробітників НКВС УРСР, яку зініціював новий нарком внутрішніх справ республіки О. Успенський. Водночас відбулася зміна керівництва УНКВС по Харківській області. 16 березня 1938 р. до виконання обов'язків начальника УНКВС по Харківській області приступив капітан державної безпеки Г. Г. Телешев. Новий керівник відразу заявив підлеглим, що чекістський апарат значною мірою засмічений троцькістами, сіоністами та іншим підозрілим елементом³⁹.

Наступного дня після затримання, слідчий В. Летньов ухвалив постанову на арешт В. Кашина за скоєння злочинів, передбачених статтями 206-17 і 108 КК УРСР. Тобто В. Кашина звинуватили не тільки у хуліганстві (у нетверезому стані влаштував дебош на вулиці, відкривши стрільбу з револьвера), а й порушенні соціалістичної законності (зловживаючи посадою начальника тюрми, з корисливою метою займався здирництвом грошей у арештованих, брав участь у їх побитті)⁴⁰.

16 січня 1939 р. військовий трибунал прикордонних та внутрішніх військ КОВО за ст. 206-17 п. «б» КК УРСР засудив В. Кашина на смерть. Але 5 квітня 1939 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР перекваліфікувала обвинувачення на ст. 206-17 п. «а» КК УСРР і розстріл замінила на 10 років таборів.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 75.

³⁹ Там само, спр. 67398, т. 6, арк. 8.

⁴⁰ Там само, спр. 67401, арк. 1

Одного дня з В. Кашиним за грати потрапив його підлеглий *Семен Андрійович Руденко*. Він народився 17 травня 1905 р. у с. Білозерка Білозерської волості Херсонського повіту Херсонської губернії у родині селянина-бідняка, українець. Закінчив сільську школу. У 1927–1929 рр. служив у РСЧА. Службу у ДПУ розпочав із 1930 р. вахтером комендатури ДПУ у Харкові. У 1937–1938 рр. – черговий комендант внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області. 19 грудня 1937 р. із нагоди ХХ-річчя створення органів ВНК–ОДПУ–НКВС

«за зразкове виконання завдань уряду, активну боротьбу з контр-революцією й охорону інтересів трудящих»

нагороджений ЦВК УРСР цінним подарунком і грамотою⁴¹.

«Зразкове виконання завдань уряду» С. Руденком полягало у розстрілах засуджених, що відзначалося у його службовій характеристиці (мовою оригіналу. – *Авт.*):

«Энергичный, расторопный, в окружающей обстановке не теряет, занимаемой должности вполне соответствовал. В личном быту был не вполне скромным, любил гулять с посторонними женщинами, к жене относился наплевательски, не как муж.

Во время работы в комендатуре УНКВД привлекался к работе по выполнению приговоров к ВМН вначале как подсобный сотрудник, а в период массовой работы по этой линии как пом[ощник] Коменданта в его работе, что в известной степени и испортило его в смысле чрезмерного мнения о себе.

Во время работы по выполнению приговоров к ВМН работал, не считаясь со своим здоровьем, уставал до изнурения, но, несмотря на это, свою основную работу – дежурство по Комендатуре УНКВД нес хорошо. Никогда не хныкал, что работать тяжело, наоборот, сам подавал пример как надо работать.

В обращении с осужденными к ВМН в последнее время перед арестом проявлял грубость, на замечания окружающих товарищей не обращал внимания, считая, что ему как Пом[ощнику] Коменданта всё разрешено и он знает, что делает»⁴².

⁴¹ Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального Виконавчого Комітету УРСР // Вісті ВУЦВК. – 1937. – 20 грудня.

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 191.

Мабуть, не «втома від виснажливої роботи» змушувала С. Руденка знущатися над в'язнями-смертниками. За свідченнями очевидців, «знесилений» С. Руденко одного разу заплигнув на спину в'язня, щоб у такий спосіб добратися до воріт у приміщення, де виконувалися смертні вироки⁴³, вихваляючись, що

«він кавалерист і недаремно закінчив школу “Динамо”»⁴⁴.

16 січня 1939 р. військовий трибунал прикордонних та внутрішніх військ КВО у м. Харкові за ст. 206-17 п. «б» КК УРСР засудив С. Руденка на смерть. Але 5 квітня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР перекваліфікувала обвинувачення на ст. 206-17 п. «а» ККУСРР і розстріл замінила на 10 років таборів.

На початку травня 1938 р. по кримінальній справі Василя Кашина був заарештований *Петро Степанович Таран*⁴⁵. Він народився 15 січня 1905 р. у с. Нижні Маячки Таврійської губернії у незаможній селянській родині, українець. Закінчив сільську школу, а згодом продовжив навчання на автодорожньому робітничому факультеті у м. Харкові. Кандидат у члени ВКП(б) із 1932 р. (виключений через арешт). У 1927–1930 рр. служив у Червоній армії. В органах ДПУ–НКВС служив у 1930–1938 рр. (з річною перервою). У 1937 р. – помічник чергового коменданта внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Харківської області⁴⁶. Петро

С. А. Руденко.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 68 зв.

⁴⁴ Там само, арк. 216.

⁴⁵ Там само, арк. 27.

⁴⁶ Там само, арк. 190.

Таран користувався авторитетом у коменданта А. Зеленого. Зі слів колег:

«Таран вважав себе помічником коменданта по роботі при виконанні вироків⁴⁷ [...] комендант Зелений його поважав і Таран вважався його правою рукою»⁴⁸.

За намір привласнити гроші розстріляних громадян за допомогою підроблених квитанцій П. Тарана прибрали з комендатури⁴⁹. Із 13 вересня 1937 р. – фельд'єгер 3-го розряду відділу фельд'єгерського зв'язку УНКВС по Харківській області. Засуджений у січні 1939 р. за ст. ст. 206-17 п. «а» та 101 КК УРСР до позбавлення волі на 10 років, згодом вирок замінено на 5 років виправно-трудових таборів.

У справі «харківських мародерів» проходив також *Іван Павлович Рудь*, 1907 р. н. Спочатку його було затримано за п'яний дебош на залізничній станції та непокору співробітнику міліції. Пізніше наглядача 1-ї категорії внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області звинуватили у пияцтві та обкраданні в'язнів, засуджених до вищої міри покарання⁵⁰.

Про участь Івана Рудя у розстрілах «ворогів народу» свідчив у суді Петро Таран:

«Після закінчення слухання справи, ми зібралися у вихідний день і вирішили розділити речі серед тих працівників, які виконували вирок. Я, Кашин, Пушкар'єв, Рудь і Винокуров зібралися поблизу воріт, де були складені ці речі»⁵¹.

Для виправдання привласнення речей розстріляних І. Рудь навів суду, на його думку, «переконливі аргументи»:

«Білизну я взяв у барахлі як спецодяг, оскільки неможливо працювати у власній. Після роботи я змінював свою власну білизну і надягав чисту білизну засуджених»⁵².

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 119.

⁴⁸ Там само, арк. 217.

⁴⁹ Там само, арк. 100.

⁵⁰ Там само, арк. 189.

⁵¹ Там само, арк. 213.

⁵² Там само, арк. 214.

У січні 1939 р. І. Рудь був засуджений за ст. ст. 206-17 п. «а» та 101 КК УРСР до позбавлення волі на 10 років. Вирок згодом було пом'якшено до 5 років таборів.

Важливу роль у доведенні зловживань співробітників внутрішньої в'язниці УНКВС по Харківській області під час виконання смертних вироків відіграв *Петро Проконійович Топунов*. Він народився 1909 р. на хуторі Ново-Олександрівський Курської губернії у родині селянина-бідняка, росіянин. Член ВЛКСМ із 1932 р. У 1930–1933 рр. служив у Червоній армії. У 1933–1935 рр. – вахтер комендатури Харківського обласного відділу ДПУ–УНКВС. У 1935–1937 рр. – черговий помічник коменданта, у 1937–1938 рр. – старший по корпусу внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області⁵³.

За власним зізнанням П. Топунова, весь період його роботи у комендатурі він тісно «контактував» з інспектором апарату особливоуповноваженого УНКВС по Харківській області В. Летньовим, якому переповідав про всі відомі йому правопорушення та гріхи колег. Так, стараннями П. Топунова у 1935 р. була викрита злочинна діяльність колишнього начальника спецкорпуса Ключникова, засудженого до 6 років позбавлення волі. Завдяки «сигналам» донощика П. Топунова був звільнений без права поновлення на роботі в органах НКВС наглядач комендатури Самсоненко, який виявляв незадоволення висвітленням на заняттях партійної освіти поточної політики. У 1938 р. П. Топунов викрив наглядача тюрми Великобрата, який виказав «державну таємницю» (ймовірно, базікав про виконання смертних вироків у в'язниці).

Активність П. Топунова у викритті зловживань насторожувала нового начальника внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області молодшого лейтенанта державної безпеки І. М. Кулішова⁵⁴. Останній атестував П. Топунова як недисцип-

⁵³ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 188.

⁵⁴ *Кулішов Іван Миколайович* (1897–?) – нар. в Умані Київської губ., українець, із робітників, освіта – неповна середня, член ВКП(б) з 1918 р. У 1918–1920 рр. служив у РСЧА. У ЧК із 1921 р. На 27.07.1934 р. і до січня 1938 р. – начальник Вовчанського райвідділу НКВС Харківської обл.

лінованого, несумлінного та безініціативного співробітника та відсторонив його від роботи у в'язниці, як такого, «що не відповідає своєму призначенню»⁵⁵. Із травня 1938 р. П. Топунов – старший наглядач дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південної залізниці, водночас виконував обов'язки коменданта цього ж підрозділу.

Враховуючи плідну співпрацю П. Топунова зі слідством, начальник УНКВС по Харківській області Григорій Кобизев написав листа голові військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ по Харківській області військюрісту 1-го рангу Семену Макаровичу Мироненку, де наголошував, що

«злочинна діяльність Кашина, Руденка, Тарана і Рудя викрита завдяки отриманим від Топунова матеріалам»⁵⁶.

Аргументи Г. Кобизєва трибуналврахував, і П. Топунова, який перебував під підпискою про невиїзд, було засуджено до 2,5 років позбавлення волі умовно.

Документи, що зберігаються у кримінальній справі № 67401 зазначають, що Петро Топунов залучався до виконання смертних вироків. Так, у листі від 2 грудня 1938 р. начальнику УНКВС по Харківській області Г. Кобизєву П. Топунов наголошував на власному усвідомленні значущості здійснюваної ним «почесної місії»:

«Я розумів, кого розстрілював»⁵⁷.

Інший таємний інформатор, який проходив по справі, старший по корпусу внутрішньої тюрми *Григорій Павлович Пушкарьов*. Він народився у 1899 р. у с. Малинівка Чугуївського повіту Харківської губернії у родині селянина-середняка, українець.

Працював в УНКВС по Харківській обл. Із 15.02.1938 р. – начальник слідчої тюрми УДБ, із 1939 р. – начальник тюремного відділку, до осені 1941 р. – начальник відділку УНКВС по Харківській обл. Упродовж 1941–1942 рр. – командир партизанського загону, що діяв у Липецькому, Дергачовському, Богодухівському, Ново-Водолазькому районах Харківської обл. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 188.

⁵⁶ Там само, спр. 0322 (конверт).

⁵⁷ Там само, спр. 67401, конверт, арк. 2.

Освіта нижча. Позапартійний. У 1922–1925 рр. – служив у Червоній армії. У 1926–1930 рр. – конюх Особливого відділу ДПУ 23-ї стрілецької дивізії у Харкові. У 1930–1933 рр. – вахтер Харківського оперативного сектору – обласного відділу ДПУ. У 1933–1934 рр. – наглядач комендатури Харківського обласного відділу ДПУ. У 1934–1935 рр. – вахтер комендатури, у 1935–1937 рр. – черговий комендант УНКВС по Харківській області. У 1935 р. отримав догану, у 1936 р. – відсидів 5 діб за отримання грошей від заарештованих. У 1937–1938 рр. – старший по корпусу внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. У січні 1939 р. характеризувався як дисциплінований співробітник, який сумлінно ставився до виконання службових обов'язків та брав участь у суспільно-політичному життю колективу. «За добрі показники та сумлінне виконання оперативних завдань» був нагороджений НКВС СРСР іменним годинником⁵⁸. Надання Г. Пушкарьовим конфіденційної інформації керівництву УНКВС по Харківській області позитивно вплинуло на вердикт суду – 2,5 роки позбавлення волі. Згодом Військова Колегія Верховного Суду СРСР ухвалила інше рішення:

«Вбачаючи, що Пушкарьов свої злочинні дії здійснював під впливом Кашина, а також те, що у порівнянні його роль у цій справі менш активна, замінити йому позбавлення волі строком на ОДИН РІК, із утримання заробітку 15%»⁵⁹.

Причетність Григорія Пушкарьова до розстрілів простежується у свідчення Петра Тарана:

«Збирали ми квитанції шляхом пошуку одягу засуджених після приведення вироків у виконання. Це робили я, Пушкарьов, Кашин і Руденко»⁶⁰.

Сам Пушкарьов не вважав за доцільне приховувати від слідства той факт, що він і його колеги використовували речі розстріляних, які висіли у роздягальні, де здійснювали вирок:

«В [...] роздягальні висіли речі для того, щоб можна було переодягнутися і в них працювати, і кожний співробітник одягав, а

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 192.

⁵⁹ Там само, арк. 262.

потім вішав назад. Серед цього одягу висіли і чисті речі, в яких могли їздити лише за арештованими у в'язницю»⁶¹.

До розстрільної команди коменданта А. Зеленого входив й уродженець Костянтинграда Полтавської губернії з нижчою освітою *Павло Якович Винокуров*. Народився 1905 р. у родині українського робітника-слюсаря та селянки. В органах ДПУ із 1924 р. Упродовж 1934–1939 рр. – наглядач внутрішньої тюрми, діловод і інспектор комендатури, черговий помічник начальника в'язниці та черговий помічник коменданта Управління НКВС по Харківській області⁶².

Про участь Павла Винокурова у розстрілах влітку 1937 р. відомо із його свідчень у кримінальній справі на Василя Кашина:

«Мені Таран поклав розірвані туфлі, чоботи без підметок, старе осіннє пальто. Я нічого не виніс із комендатури, а кинув у кімнату, де ми працювали. Там ці речі і залишалися і використовувалися виключно як спецодяг для роботи по виконанню вироків»⁶³.

Прізвище Винокурова фігурувало в інших документах відомства, зокрема, у так званих розстрільних документах, датованих 1938 р. Згідно з оприлюдненими російським дослідником К. Богуславським актів про виконання смертних вироків у Харкові П. Винокуров причетний до вбивства наприкінці травня 1938 р. 410 осіб.

Розстріли у Харкові з 21 по 28 травня 1938 р.

Таблиця 3

День тижня	Дата	Кількість розстріляних	Кількість актів
1	2	3	4
субота	21.05.1938 р.	80	
неділя	22.05.1938 р.	35	
понеділок	23.05.1938 р.	106 (1+105)	2

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 213 зв.

⁶¹ Там само, арк. 216.

⁶² Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 45704, т. 2, арк. 238–238 зв.

⁶³ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 119 зв.

1	2	3	4
вівторок	24.05.1938 р.		акт відсутній
середа	25.05.1938 р.	144	
четвер	26.05.1938 р.	2	
п'ятниця	27.05.1938 р.		акт відсутній
субота	28.05.1938 р.	43 (8+35)	2

Всі ці акти мали однаковий заголовок, який різнився лише датою, кількістю засуджених і судовою інстанцією. Наприклад, «рекордний» акт від 25 травня 1938 р. починався так (мовою оригіналу. – *Авт.*):

«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

АКТ

Город Харьков «25» мая 1938 года.

Мы, нижеподписавшиеся, Комендант Управления НКВД по Харьковской области ЗЕЛЁНЫЙ, Ст[арший] Пом[ощник] Харьковского Обл[астного] Прокурора ДЁМИН и Деж[урный] Пом[ощник] Коменданта Управления НКВД по Харьковской Области Старшина ВИНОКУРОВ, на основании приказа Зам[естителя] Начальника Управления НКВД по Харьковской области Ст[аршего] Лейтенанта Государственной безопасности тов. ПЕРЦОВА от 23 Мая 1938 года, сего числа привели в исполнение приговора над осуждёнными решением Особой Тройки при УНКВД по Харьковской области от 15 апреля 1938 года (протокол № 44) к высшей мере уголовного наказания – РАССТРЕЛУ [...]

Далі були перелічені 144 особи, які були убиті цього дня⁶⁴.

Участь у розстрілах «ворогів народу», на відміну від його колег по розстрільній команді, сприяла кар'єрному зростанню П. Винокурова. У 1938 р. його нагородили годинником, наступного року призначили оперуповноваженим Харківського міського відділу НКВС⁶⁵.

⁶⁴ Стрелок Зелёный. Рабочая неделя (21–28 мая 1938 г.) // Режим доступа: <https://allin777.livejournal.com/380693.html>. Дата відвідання 10 травня 2019.

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 1, оп. 1, спр. 45704, т. 2, арк. 238–238 зв.

У матеріалах досудового слідства проходить *Аркадій Васильович Ганін*, який на допиті 22 травня 1938 р. заявив що:

«[...] участь у виконанні вироків до ВМП я брав із осені 1937 року»⁶⁶.

Він народився 1905 р. у с. Лабановському Архангельської губернії у селянській родині. Кандидат у члени ВКП(б) із 1939 р. Освіта нижча. Певний час займався хліборобством. У 1927–1929 рр. – молодший командир у військах ОДПУ. В ОДПУ працював до 1934 р. Із 1936 р. – вахтер, із 1937 р. – старший наглядач в'язниці, із 1938 р. – черговий помічник начальника в'язниці УДБ, у 1939–1941 рр. – заступник начальника внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Перед Другою світовою війною вибув із Харкова. Подальша доля невідома.

До переліку осіб, задіяних у розстрілах «шпигунів», «диверсантів», «куркулів», «петлюрівців», «троцькістів», «білогвардійців» наприкінці 1930-х рр., слід віднести старшого наглядача внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області *Миколу Миколайовича Скорика*. Він народився 1912 р. у Харкові у родині залізничника, в органах НКВС працював із 1936 р. Допитаний 25 січня 1938 р. як свідок, він заявив, що

«я працюю по виконанню вироків недавно, якихось два місяці»⁶⁷.

При з'ясуванні кола осіб, які розстрілювали в Харкові, слід враховувати, що існувала загальносоюзна практика, коли вирок виконували не лише штатні кати, але і високопосадовці в апараті НКВС. У Харкові поки що вдалося встановити лише одного такого «ентузіаста» – помічника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР капітана державної безпеки *С. С. Брука*⁶⁸. Перебуваючи за ґратами, він писав наркомуну внутрішніх справ СРСР *М. Єжову*:

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 126.

⁶⁷ Там само, арк. 216 зв.

⁶⁸ *Брук Соломон Соломонович* (05.08.1898–08.02.1938) – із 25.01.1934 р. – помічник начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. Із 26.10.1936 р. – помічник начальника СПВ УДБ НКВС УРСР. Заарештований 11.07.1937 р. Розстріляний у Москві.

«Мій підпис є на актах про виконання вироків над троцькістами. Всього лише за день до свого арешту у Харкові, де були стягнуті для суду Військової колегії троцькісти Лівобережжя України, я через хворобу прокурора і зайнятість голови Колегії, сам, за їх дорученням, провів операцію по виконанню вироку над 75-ю троцькістами (це може підтвердити голова Колегії, що засідала у Харкові 8, 9, 10 і 11 липня)»⁶⁹.

Слід відзначити, що саме після розстрілів «троцькістів Лівобережжя України», за словами Винокурова, було ухвалено:

«[...] розділити ці речі між співробітниками, які брали участь у виконанні вироків»⁷⁰.

Речі страчених таємно перенесли з комірчини внутрішньої тюрми та заховали у закритому підворітті УНКВС (мало вихід на вулицю Чернишевську⁷¹) серед конфіскованої літератури⁷².

Окрім В. Кашина, С. Руденка, І. Рудя, Г. Пушкарьова, П. Топунова, П. Тарана і П. Винокурова участь у розподілі речей розстріляних «троцькістів» брали: старший наглядач спецкорпусу УНКВС по Харківській області М. В. Сиромятников (свідчення В. Кашина⁷³, П. Тарана⁷⁴, Г. Пушкарьова⁷⁵); наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області *Григорій Іванович Скрипиця* (1902 р. н., уродженець станції Мерчик Харківської губернії) – свідчення В. Кашина⁷⁶, П. Тарана⁷⁷, Г. Пушкарьова⁷⁸;

⁶⁹ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. / відп. ред.: В. Васильєв, Р. - Подкур, Л. Віола. Т. 3. Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – К.: Видавець В. Захарченко, 2019. – С. 720.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 119.

⁷¹ Там само, арк. 70.

⁷² Там само, арк. 70 зв.

⁷³ Там само, арк. 215.

⁷⁴ Там само, арк. 88 зв.

⁷⁵ Там само, арк. 215.

⁷⁶ Там само, арк. 70.

⁷⁷ Там само, арк. 88 зв.

⁷⁸ Там само, арк. 107 зв.

старший наглядач внутрішньої в'язниці УНКВС по Харківській області П. Д. Михов – свідчення В. Кашина⁷⁹, П. Тарана⁸⁰, Г. Пушкарьова⁸¹.

Проте *Пилип Дмитрович Михов* (1907 р. н., уродженець с. Богданівка Катеринославської губернії, болгарин, із селян,

Т. Д. Бурда.

кандидат у члени ВКП(б) із 1931 р.) свою участь у отриманні речей розстріляних осіб під час розслідування заперечував і запевняв слідство, що інформував про це неподобство коменданта А. Зеленого⁸². Заслужовують на увагу слова П. Михова:

«Я помічав раніше, що Руденко, а також Таран після виконання вироків обшарювали трупи, оглядаючи кишені»⁸³.

Крім П. Михова, Г. Скрипці, М. Сиромятникова, є підстави вважати учасниками розстрільної команди в УНКВС по Харківській області ще двох наглядачів внутрішньої тюрми. Як стверджували Г. Пушкарьов⁸⁴ та П. Таран⁸⁵, у розподілі речей розстріляних осіб брали

участь ще двоє наглядачів внутрішньої в'язниці. Це *Тимофій*

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 70.

⁸⁰ Там само, арк. 88 зв.

⁸¹ Там само, арк. 107 зв.

⁸² Там само, арк. 219.

⁸³ Там само, арк. 136.

⁸⁴ Там само, арк. 107 зв.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 88 зв.

Дмитрович Бурда, який народився у 1908 р. у с. Дробинівка Новосанжарівської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії в українській селянській родині, освіта – нижча. Працював в УНКВС по Харківській області: із 1936 р. – вахтер комендатури, із 1937 р. – наглядач внутрішньої в'язниці, із 1938 р. – старший наглядач внутрішньої в'язниці, у 1939–1941 рр. – старший по корпусу внутрішньої тюрми, помер у 1974 р.⁸⁶ Другий – це *Андрій Пилипович Кочетов*, який народився у 1894 р. у с. Смирновка Орловської губернії у родині російського робітника. У 1934–1938 рр. наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області.

«Операція»: спроба історичної реконструкції

У матеріалах кримінальної справи № 67401 страту засуджених харківські тюремники часто просто називали «операцією». Документація внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області про розстріли в'язнів поки що не виявлена. Вірогідно, що відповідні документи були знищені напередодні Другої світової війни. Про це побіжно свідчить копія записки помічника начальника тюрми Зайцева:

«Здані реєстраційні журнали руху ув'язнених по в'язниці УДБ УНКВС по Харківській області до серпня місяця 1939 року секретарю УНКВС – всі знищені»⁸⁷.

Використовуючи свідчення співробітників спецкорпусу УНКВС по Харківській області, спробуємо відновити деякі деталі процедури розстрілів ворогів народу.

Спочатку всіх засуджених на смерть звозили до внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Харківської області (згадується в різних документах або як спецкорпус № 1 або просто внутрішня тюрма) з в'язниці № 5 на Холодній Горі (вона ж тюрма відділу місць ув'язнення УНКВС Харківської області) та інших пенітенціарних закладів. Внутрішня тюрма знаходилася у дворі Управління НКВС, проте, як вона виглядала у ті часи, невідомо.

⁸⁶ Докладніше див. *Петров Н.В.* Награждены за расстрел. 1940. – С. 217–218.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 1, оп. 1, спр. 45704, т. 2, арк. 240.

За прийом і розміщення осіб, засуджених до страти згідно рішення трійки при УНКВС Харківської області, відповідав старший по внутрішній тюрмі Григорій Пушкарьов. Ось чому контингент засуджених тюремники називали між собою «люди Пушкарьова»⁸⁸. Останній свідчив, що

«коли брали ув'язнених із в'язниці для виконання вироків, доходило до того, що у двох камерах перебувало до 180 осіб, вони просили їсти, пити, деякі просили купити їм тютюну, хліба, стукали безперервно в двері. Я доповів про це Кашину, він мені сказав, щоб заспокоїти їх – потрібно забирати гроші»⁸⁹.

Слід зауважити, що інші співробітники спецкорпусу неодноразово наголошували на тому, що збирати гроші у засуджених на смерть Г. Пушкарьов почав за власною ініціативою. І лише коли йому зробили «пред'яву», то почав «ділитися»⁹⁰. Згідно свідчень фігурантів справи, привезених смертників, зазвичай розміщували у двох великих камерах спецкорпусу, що були переповнені (найбільш «вагомі» в'язні, напевно, перебували в інших камерах цієї в'язниці). Перед розстрілом у смертників у спецкорпусі збирали гроші на продукти та цигарки. У коридорі спецкорпусу, де знаходилися камери зі смертниками, чергував міліціонер⁹¹.

Перед стратою начальник спецкорпусу Василь Кашин проводив обшук в'язня, після чого зв'язував йому руки. До таких дій, за словами В. Кашина, залучався майже весь склад наглядачів внутрішньої тюрми (всього 18 осіб)⁹², серед них: В. П. Кашин, С. А. Руденко, І. П. Рудь, Г. П. Пушкарьов, П. П. Топунов, П. С. Таран, Т. Д. Бурда, П. Я. Винокуров, А. В. Ганін, П. Д. Михов, М. М. Скорик, М. В. Сиромятников, Г. І. Скрипиця.

Окрім цих осіб, до роботи долучалися наглядачі *Олексій Григорович Деятилов*, 1909 р. н., уродженець с. Озерки Беловець-

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 215 зв.

⁸⁹ Там само, арк. 214.

⁹⁰ Там само, арк. 211 зв.

⁹¹ Там само, арк. 103–103 зв

⁹² Там само, арк. 68.

кого повіту Курської губернії, росіянин, із селян, освіта незакінчена середня, член ВКП(б) із 1946 р. У 1934–1940 рр. працював в УНКВС по Харківській області (вахтер комендатури, старший наглядач внутрішньої в'язниці, старший по корпусу внутрішньої тюрми, помер у 1996 р.⁹³; *Олексій Гнатович Денисенко*, 1901 р. н., уродженець с. Солоха Борисовського району Курської області, позапартійний, у 1937–1939 рр. – наглядач внутрішньої в'язниці УНКВС по Харківській області; *Микита Васильович Мельник*, 1893 р. н., уродженець с. Велика Данилівка Харківської губернії, із селян, українець, освіта нижча, член ВКП(б) із 1943 р., у 1930–1941 рр. – старший по внутрішній в'язниці, помер у 1974 р.⁹⁴; *Петро Олексійович Пендюх*, 1906 р. н., уродженець с. Видновка Краснопільського району Сумської області, за соціальним походженням робітник, українець, закінчив сільську школу, у 1937–1939 рр. – наглядач внутрішньої в'язниці; *Іван Павлович Смикалов*, 1903 р. н., уродженець с. Кобелівка Білгородського повіту Курської губернії, за соціальним походженням – робітник, українець, освіта нижча, член ВКП(б) із 1939 р., у 1934–1939 рр. – старший наглядач, черговий помічник коменданта УНКВС по Харківській області, помер у 1985 р.⁹⁵

Сам процес підготовки до розстрілу описав наглядач внутрішньої тюрми М. М. Скорика:

«Засуджених виводять з камери у прохідну спецкорпусу, біля дверей, що виходять у двір – по два, три, п'ять осіб одразу. Тут очікують наглядачі і зв'язують засуджених»⁹⁶.

П. Винокуров уточнював:

«приходилось на одного засудженого два працівника – один тримав, а інший зв'язував»⁹⁷.

⁹³ Докладніше див. *Петров Н.В.* Награждены за расстрел. 1940. – С. 229–230.

⁹⁴ Там само. – С. 284–289.

⁹⁵ Там само. – С. 312–313.

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 114 зв.

⁹⁷ Там само, арк. 216 зв.

Процес проведення обшуку описав на допиті 25 січня 1938 р. Митрофан Сиромятников:

«Раніше робили обшук, питали чи є ріжучі предмети і інші недо-
зволені до зберігання речі, при обшуку забирали і гроші, а ос-
таннім часом прямо запитують: “Гроші є, де заховані?”. Про інше
ні про що розмови і не буває ... Якщо грошей не віддає – б’ють
і знову вимагають гроші»⁹⁸.

Спочатку засуджених обшукував лише черговий комендант
внутрішньої тюрми Семен Руденко, однак після збільшення
числа засуджених на смерть, порядок змінили. Для обшуку
в’язнів стали долучатися й інші члени розстрільної команди.
Під час турсу Семен Руденко першим подав колегам приклад
рукоприкладства, мовляв у такий спосіб

«смертники швидше розкажуть, де у них приховані або зашиті
гроші», тобто «гроліки»⁹⁹.

На суді Василь Кашин переконуватиме, що

«[...] побиття у повному розумінні цього слова не було, а створю-
вали шум серед ув’язнених, щоб забити їм баки, щоб вони не
розуміли, що їх будуть розстрілювати ... Одного разу Руденко
сказав: “Знаєте, хлопці, якщо їх бити потихеньку, то вони від-
дають гроші”. Це він сказав у присутності мене, Рудя, Ганіна,
Винокурова та інших. Ми тоді на це нічого не сказали, і після
цього все потихеньку почали штовхати засуджених і питали, де
ріжучі предмети, голки, шпильки і гроші. Якщо засуджені го-
ворили, що грошей немає, то його били у потилицю, щоб він
швидше проходив і не затримував інших, а таких випадків, щоб
наполегливо били, не було. Це тривало місяці два–три до при-
ходу Нач[альника] в’язниці Кулішова»¹⁰⁰.

Під час слідства та на судовому засіданні співробітники не-
одноразово наголошували, що били перед розстрілом смерт-
ників за наказом співробітників УДБ УНКВС, але де саме це
відбувалося – не зазначали. Наприклад, Семен Руденко свід-
чив, що

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 116 зв.

⁹⁹ Там само, арк. 73, 215.

¹⁰⁰ Там само, арк. 211 зв.

«сержант 3 відділу Сова¹⁰¹ дав нам вказівку, щоб ми запитали у засудженого колишнього співробітника Раскіна перед приведенням вироку у виконання про те, які відомості він дав польському консульству, і потім йому повідомити. Тоді я і Кашин били його і запитували. Про гроші тоді не йшлося. Я тоді з Кашиним били його і запитували, які він давав відомості... Бив заарештованих я тоді за дорученням старших співробітників. Мені велів заарештованих бити перед розстрілом Курпас¹⁰². [...] Бити заарештованих до розстрілу пропонувала ще з 4-го відділення пом[ічник] Уповноваженого Нечаєва¹⁰³ і з особливого відділу Щеголевський¹⁰⁴. Я вважав, що, якщо оперуповноважений дає такі вказівки, це є закон»¹⁰⁵.

Своєю жорстокістю до в'язнів вирізнявся Василь Кашин. Помічник коменданта УНКВС по Харківській області Павло Винокуров у розмові зі слідчим описав два епізоди побиття В. Кашиним смертників:

«Був один випадок, коли у “чекальню”¹⁰⁶ вивели одного заарештованого і Кашин палицею його бив і питав, за що він засуджений і за якою статтею¹⁰⁷. [...] Я бачив, як Кашин бив палицею

¹⁰¹ *Сова Мефодій Нікандрович* – оперуповноважений 3-го (середньоєвропейського) відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Харківській обл. Спецзвання не мав.

¹⁰² ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 212 зв.

¹⁰³ *Нечаєва Євгенія Миколаївна* (1905–?) – нар. у Харкові у сім'ї українських службовців, освіта середня, член ВКП(б). До 1935 р. – робітниця. Із 1935 р. – в органах НКВС. У 1937–1938 рр. – помічник оперуповноваженого та оперуповноваженого 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Харківській обл. У 1939 р. – старший слідчий УНКВС по Харківській обл. Сержант державної безпеки (22.06.1939 р.). Згадується у романі І. Багряного «Сад Гетсиманський».

¹⁰⁴ *Щеголевський Зіновій Ісайович* (1901–?) – із 01.12.1935 – начальник 4-го відділку Особливого відділу УДБ УНКВС по Харківській обл. Із 01.04.1937 р. – начальник 2-го (мотомеханічні та спеціальні частини) 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС по Харківській обл. Старший лейтенант державної безпеки (23.02.1936 р.). 09.04.1938 р. заарештований. 19.08.1939 звільнений з-під варти.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 213.

¹⁰⁶ Чекальня (ожидалка [рос.]) – приміщення, де в'язні чекали своєї черги.

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 216 зв.

двох ув'язнених, які сиділи у кімнаті, де очікують виконання вироку. Там було чоловік вісім тоді, сиділи зв'язаними і очікували прокурора, котрого довго не було»¹⁰⁸.

На допиті 20 червня 1990 р. 82-х річний свідок М. Сиромятников свідчив:

«Я виводив заарештованих, доставляв їх в підвал і передавав коменданту Зеленому. У підвалі знаходилися комендант Зелений, прокурор, прізвища імені та по-батькові його не знаю, і, наскільки я пам'ятаю, ще хтось із співробітників комендатури. [...] Я згадую, що, коли я доставляв заарештованих у підвал, мені доводилося бачити, що у кімнату, куди заводили заарештованих, заходив комендант Зелений, у якого у руках був револьвер. З цієї ж камери ми через деякий час прибирали трупи»¹⁰⁹.

Розстріли відбувалися у підвалі внутрішньої в'язниці. Приміщення не збереглося, оскільки, за словами Митрофана Сиромятникова:

«Тієї кімнати уже немає, перший поверх Купрій підірвав, коли німці уже на Холодній Горі були»¹¹⁰.

За спогадами, у розстрільній кімнаті була роздягальня, де висіли речі, в які перевдягалися виконавці смертних вироків перед початком «операції». Серед цих речей знаходилися і речі страчених.

На сьогодні невідомий тип зброї, з якої розстрілювали чекісти «ворогів народу» у підвалах харківського УНКВС. Експертиза жертв комуністичних репресій у Харкові не проводилася, а в оприлюднених архівних джерелах про це не йдеться. У протоколах обшуків двох співробітників УНКВС, які брали участь у виконанні смертних вироків, фігурує вилучена табельна зброя: у Василя Кашина – браунінг¹¹¹ та револьвер¹¹², у Семена Руденка – пістолет «Маузер» з 14 набоями¹¹³.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 217 зв.

¹⁰⁹ Показання сотрудирика Харьковского НКВД Сыромятникова о расстрелах поляков в 1940 г. // <https://allin777.livejournal.com/365216.html>.

¹¹⁰ *Заворотнов С.М.* Харьковская Катынь. – С. 103.

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 61.

¹¹² Там само, арк. 74 зв.

¹¹³ Там само, арк. 14

Після виконання вироків траплялися випадки знущання над трупами загиблих і факти мародерства, які детально описані у матеріалах слідства. Василь Кашин визнав свою провину у тому, що:

«Я, Таран і Руденко після приведення вироків до ВМП, побачивши у одного з розстріляних золоті зуби, вирішили їх витягти, що і зробили за допомогою лома. Зуби забрав собі Таран, заявивши, що у нього немає зубів і необхідно вставити собі золоті [...] Інший випадок був у мене, Винокурова, Тарана і Топунова. Після виконання вироків, Таран і Топунов вийняли золоті зуби у двох розстріляних, потім посварилися через те, кому взяти зуби собі. Скінчилося тим, що взяли і Таран, і Топунов. Через кілька днів я бачив у Топунова знову вставлений золотий зуб»¹¹⁴.

Після екзекуції члени розстрільної команди прагнули гарно відпочити. В. Кашин розповідав:

«Після закінчення операції по виконанню вироків над засудженими до ВМП, весь склад, що брав участь в операції, а саме, ті особи, яких я назвав вище, вечеряли у приміщенні червоного куточка комендатури або в кабінеті Винокурова. При чому, як система, купували пиво і випивку, яку тут же розпивали»¹¹⁵.

Позбавлення людини життя як покарання, що здійснювалося згідно вироку суду або позасудових органів, у добу сталінізму було державною таємницею. Опираючись на архівні документи, можна стверджувати, що страта «ворогів народу» у 1937–1938 рр. в адміністративному центрі Харківської області здійснювалася у підвалі спецкорпусу внутрішньої тюрми Управління НКВС розстрільною командою у складі коменданта, начальника та наглядачів в'язниці № 1 м. Харкова (близько 7 осіб). Відсутність контролю за виконавцями смертних вироків призводило до постійних зловживань «штатних катів» – побиття, знущання над засудженими до вищої міри покарання, присвоєння їх особистих речей та цінностей.

Нижче публікується витяг із обвинувального висновку по кримінальній справі на співробітників комендатури та внутрішньої в'язниці УДБ УНКВС по Харківській області. Документ пуб-

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 79 зв.

¹¹⁵ Там само, арк. 68 зв.

лікується мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Із обвинувального висновку по кримінальній справі № -101389 по звинуваченню співробітників комендатури та внутрішньої в'язниці Управління державної безпеки УНКВС по Харківській області у зловживанні службовим становищем під час виконання смертних вироків над «ворогами народу»

10 січня 1939 р.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по следственному делу № -101389 по обвинению КАШИНА Василия Петровича по ст. ст. 206-17 п. «б», 188 и 101 УК, РУДЕНКО Семена Андреевича по ст. ст. 206-17 п. «б» и 188, ТАРАНА Петра Степановича по ст. 206-17 п. «б», РУДЬ Ивана Павловича по ст. 206-17 п. «а», 188 и 101 УК УСССР, ПУШКАРЕВА Григория Павловича по ст. 2016-17 п. «а» и ТОПУНОВА Петра Прокофьевича по ст. 2016-17 п. «а»

УНКВД по Харьковской области были получены сведения о том, что некоторые сотрудники комендатуры и внутренней тюрьмы УГБ УНКВД совершают злоупотребления, присваивая себе вещи арестованных и избивая осуждённых к высшей мере наказания – расстрелу, в целях вымогательства у них денег.

Произведённым расследованием было установлено, что указанные факты действительно имели место со стороны КАШИНА – временно исполняющего обязанности начальника тюрьмы УГБ, РУДЕНКО – старшего надзирателя тюрьмы, ТАРАНА – бывшего пом[ощника] дежурного коменданта УНКВД и РУДЬ – старшего надзирателя тюрьмы.

КАШИН, РУДЕНКО, ТАРАН и РУДЬ были арестованы.

Следствием установлено, что обвиняемые КАШИН, РУДЕНКО и РУДЬ, используя своё служебное положение в корыстных целях, систематически занимались вымогательством денег у лиц, осуждённых к ВМН, производя это перед выполнением

приговоров, и избивая тех осуждённых, которые не сразу отдавали имевшиеся при них деньги. [...]

Являясь ответственным за подготовку к выполнению приговоров, КАШИИН проявлял преступную халатность к выполнению своих прямых обязанностей, не руководил работой и не принимал мер к поддержанию надлежащего порядка и дисциплины, а, напротив, подавал пример корыстной заинтересованности и незаконных действий другим работникам. [...]

Указанные преступные действия КАШИИНА вызывали в ряде случаев со стороны подчинённых ему сотрудников подражание, вносили разложение и создавали условия, при которых внимание работающих по подготовке к выполнению приговоров оказывалось сосредоточенным не на обеспечении столь важного участка работы, а на вымогательстве и присвоении денег и вещей осуждённых. [...]

КАШИИН пьянствовал и дискредитировал себя, как работник НКВД; в ночь на 19 марта, КАШИИН в пьяном виде открыл стрельбу из револьвера в чужом дворе, устроил дебош и был задержан милицией. [...]

РУДЕНКО также, являясь старшим по службе в отношении ряда других работников тюрьмы и комендатуры, в свою очередь, подавал пример разложения и преступного отношения к служебным обязанностям.

По показаниям свидетелей, а также обвиняемого КАШИИНА, РУДЕНКО явился инициатором избиения осуждённых с целью вымогательства денег. Он заявлял другим сотрудникам: «Нужно бить, и тогда скажут, где спрятаны деньги». [...]

В избиениях и вымогательстве РУДЕНКО, по показаниям свидетелей, проявлял особенную активность; при этом он выбирал обычно тех из осуждённых, у которых «по внешнему виду, по одежде, можно было предполагать наличие денег». (Показания свидетеля СКОРИКА [...]).

По показаниям того же свидетеля СКОРИКА, РУДЕНКО, обозлённый отсутствием денег у того или иного осуждённого, влезал к нему на плечи и заставлял возить себя по комнате в присутствии сотрудников и других осуждённых. [...]

Как КАШИН, так и РУДЕНКО присваивали себе вещи осуждённых к ВМН. [...]

Инициатором злоупотреблений с вещами осуждённых, а также организатором преступных комбинаций с получением денег из тюрьмы ОМЗ¹¹⁶ по квитанциям осуждённых, как было установлено следствием, явился, наряду с КАШИНЫМ, бывш[ий] дежурный пом[ощник] коменданта ТАРАН Пётр Степанович.

В процессе следствия установлено, что ТАРАН летом 1937 года организовал делёж между несколькими сотрудниками вещей осуждённых; руководя дележом, ТАРАН взял себе лучшие вещи и в большом количестве.

Так, по показаниям обвиняемого КАШИНА, в одном только указанном случае (август 1937 года) ТАРАН взял себе 13 штук пальто, много обуви, белья и т. д. Для того, чтобы вынести присвоенные вещи, ТАРАНУ понадобилось два матрацных мешка. [...]

Присвоение вещей ТАРАНОМ производилось систематически, причём указанные вещи он продавал, вынося их на рынок. [...]

В конце 1937 года ТАРАН совместно с КАШИНЫМ организовал получение из бухгалтерии тюрьмы № 1 денег, принадлежащих осуждённым. Для этой цели ТАРАН систематически собирал квитанции, оставшиеся после приведения приговоров в исполнение, написав собственноручно доверенность на получение денег по собранным квитанциям – на своё имя. ТАРАН по уговору с КАШИНЫМ, который как начальник тюрьмы УГБ подписал доверенность, получил в тюрьме № 1 деньги, которые пытался частью присвоить, частью разделить между соучастниками. [...].

ТАРАН совместно с КАШИНЫМ и РУДЕНКО также выбывал у осуждённых к ВМН после приведения приговора в исполнение – золотые зубы, которые забирал себе (показания обвиняемых КАШИНА, РУДЕНКО, ТОПУНОВА и признания ТАРАНА [...]).

РУДЬ, являвшийся старшим надзирателем тюрьмы, как видно из показаний обвиняемых КАШИНА и РУДЕНКО и свидетелей СЫРОМЯТНИКОВА, ТОПУНОВА, ГАНИНА [...], наряду с

¹¹⁶ ОМЗ – отдел мест заключения (рос.)

РУДЕНКО и КАШИНЫМ проявлял особую активность в вымогательстве денег и избииении осуждённых.

По показаниям свидетеля СЫРОМЯТНИКОВА: «Как только заводили осуждённых в проходную, сейчас же начинались требования выдать деньги и все время только и было слышно: “Деньги, давай деньги”. Пример подавали в этом, как и раньше, РУДЕНКО и РУДЬ» [...].

Обвиняемый КАШИН показал: «РУДЬ систематически занимался вымогательством денег у осуждённых в момент связывания их, а также избивал их, если осуждённые сразу не отдавали денег ... РУДЬ больше всех кричал и бил осуждённых, требуя от них указать, где спрятаны или зашиты деньги» [...].

Свою виновность РУДЬ отрицал, но, будучи уличён очными ставками со свидетелями ГАНИНЫМ и СЫРОМЯТНИКОВЫМ, [...] признал факты вымогательства.

РУДЬ пьянствовал и в пьяном виде 6/VII сего года устроил в поезде пригородного сообщения и на ст. Минеральные Воды Южн[ой] жел[езной] дор[оги] дебош, участвуя вместе с группой хулиганов в избииении работника милиции и пытаясь его обезоружить [...].

ПУШКАРЁВ, ст[арший] надзиратель тюрьмы, собирая у осуждённых к ВМН, содержащихся временно в спецкорпусе № 1, деньги для приобретения им продуктов, несколько раз собранные и оставшиеся после приведения приговора в исполнение деньги расходовал по предложению КАШИНА на приобретение продуктов для ужина сотрудников тюрьмы, принимавшим участие в выполнении приговоров. (Показания обвиняемых КАШИНА, РУДЕНКО, ПУШКАРЁВА). [...]

ТОПУНОВ, бывший] дежурный пом[ощник] коменданта УНКВД, один раз участвовал в собирании денег на продукты среди осуждённых, получил 22 рубля, впоследствии израсходованных на ужин сотрудникам тюрьмы (показания свид[ете]ля] МЕЛЬНИКА, ДЕНИСЕНКО, обв[иняемого] ТОПУНОВА). Как установлено, ТОПУНОВ, найдя в помещении, где приводились в исполнение приговора, вставной золотой зуб, присвоил его и использовал для вставления себе золотой коронки (показания обвиняемых КАШИНА и ТОПУНОВА [...]).

На основании изложенного, обвиняются:

1. КАШИН Василий Петрович, 1905 года рождения, уроженец села Черемшан Татарской республики, русский, гражданин СССР, из семьи крестьянина-бедняка, служащий, бывший член ВКП(б) с 1929 года. До ареста – дежурный пом[ощник] начальника тюрьмы УГБ УНКВД, ранее не судившийся,

в том, что, злоупотребляя своим служебным положением в корыстных целях, занимался вымогательством денег у осуждённых к ВМН и избивал таковых, присваивал вещи осуждённых и пытался присвоить деньги осуждённых по фиктивной доверенности.

Являясь ответственным за порученный ему важный участок работы, преступно-халатно относился к своим обязанностям, подавая подчинённым пример недисциплинированности и корыстной заинтересованности. Пьянствовал и в пьяном виде дискредитировал себя, как работника НКВД, устроив дебош на улице и открыв бесцельную стрельбу из револьвера,

т. е., в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 206-17 п. «б», 188 и 101 УК УССР.

ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ.

2. РУДЕНКО Семён Андреевич, 1905 года рождения, уроженец села Белозерка Днепропетровской области, из семьи крестьянина-бедняка, служащий, беспартийный. До ареста – надзиратель внутренней тюрьмы УГБ УНКВД,

в том, что, злоупотребляя в корыстных целях своим служебным положением, систематически занимался вымогательством денег у осуждённых к ВМН, избивая их, присваивая себе вещи осуждённых,

т. е., в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 206-17 п. «б», 188 УК УССР.

ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ.

3. ТАРАН Пётр Степанович, 1905 года рождения, уроженец села Н. Маячка (Крым), из семьи крестьянина-середняка, служащий, бывший кандидат ВКП(б) с 1932 года. До ареста – фельдъегерь отдела связи УНКВД, ранее дежурный пом[ощник] коменданта УНКВД,

в том, что, злоупотребляя в корыстных целях своим служебным положением, систематически совершал злоупотребления, расхищая вещи осуждённых и продавая их на рынке, ТАРАН совместно с КАШИНЫМ пытался присвоить деньги осуждённых по фиктивной доверенности,

т. е., в преступлении, предусмотренном ст. 206-17 п. «б» УК УССР.

ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ.

4. РУДЬ Иван Павлович, 1907 года рождения, уроженец с. Коротичи Люботинского района, украинец, из семьи крестьянина-середняка, беспартийный, служащий, ранее не судившийся. До ареста – ст[арший] надзиратель внутренней тюрьмы УГБ УНКВД,

в том, что, злоупотребляя своим служебным положением, систематически занимался вымогательством денег у осуждённых, избивая их. В пьяном виде устроил дебош, избив сотрудника железнодорожной милиции и пытаясь его обезоружить,

т. е., в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 206-17 п. «а», 188 и 101 УК УССР.

ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ ЧАСТИЧНО, НО ИЗОБЛИЧАЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ ПОКАЗАНИЯМИ СВИДЕТЕЛЕЙ.

5. ПУШКАРЁВ Григорий Павлович, 1899 года рожд[ения], уроженец с. Малиновка Чугуевского района, украинец, из семьи крестьянина-середняка, беспартийный, не судившийся, надзиратель внутренней тюрьмы УГБ УНКВД,

в том, что злоупотреблял своим служебным положением в личных интересах,

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 206-17 п. «а» УК УССР.

ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ ЧАСТИЧНО.

6. ТОПУНОВ Пётр Прокофьевич, 1908 года рождения, уроженец хут[ора] Ново-Александровского Курской области, из семьи крестьянина-середняка, член ЛКСМУ, не судившийся, старш[ий] надзиратель ДТО¹¹⁷ ГУГБ НКВД Южной дороги,

¹¹⁷ ДТО – Дорожно-транспортный отдел (рос.)

в том, что злоупотреблял свои служебным положением в личных интересах,

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 206-17 п. «а» УК УССР.

ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ ЧАСТИЧНО.

Следственное дело № 101389 по обвинению КАШИНА Василия Петровича, ТАРАНА Петра Степановича, РУДЕНКО Семёна Андреевича, РУДЬ Ивана Павловича, ПУШКАРЁВА Григория Павловича и ТОПУНОВА Петра Прокофьевича – в порядке ст. 2014 УПК направить Военному Прокурору ПВВ¹¹⁸ УНКВД по Харьковской области – для направления по подсудности.

СПРАВКА:

1. Обвиняемые содержатся под стражей в Харьковской тюрьме, кроме ПУШКАРЁВА и ТОПУНОВА, находящихся на свободе под подписку о невыезде.
2. Вещдоков по делу нет.
3. Материалы на лиц, проходящих по делу [...], выделены в отдельное производство.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ УНКВД
ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ

Летнёв

СОГЛАСЕН:

ВРИД. ОСОБОУПОЛНОМОЧЕННОГО УНКВД
ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
СЕРЖАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Мордухович

УТВЕРЖДАЮ:

НАЧАЛЬНИК УНКВД ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Кобызев

*ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 67401, арк. 177–182.
Оригінал. Машинопис.*

¹¹⁸ ПВВ – погранично-внутренних войск (рос.)

REFERENCES

1. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2014). Konveyer smerti v chasy' «Vely'kogo teroru» v Ukrayini: texnologiya rozstriliv, vy'konavci, miscya poxovan'. *Krayeznavstvo*, 1, 183–200. [in Ukrainine].
2. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2016). «Ti, xto naty'skaly' na gachok». Korotki biografiyi kerivny'kiv komendatury' NKVS URSR ta UNKVS Ky'yivs'koyi oblasti u chasy' «Vely'kogo teroru». *Krayeznavstvo*, 3/4, 251–283. [in Ukrainine].
3. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2017). «Osoby'sto ya rozstrilyav 702 kontr-revolucionera» (rekonstrukciya biografiyi chekista My'xajla Vixmana». *Krayeznavstvo*, 3/4, 281–306. [in Ukrainine].
4. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2018). Golovni vy'konavci smertny'x vy'rokov na Pry'dniprov'yi u period «Vely'kogo teroru» Sicheslavshhy'na. *Krayeznavchy'j al'manax*, 8, 54–69. [in Ukrainian].
5. Bogunov, S., Zolotar'ov, V., Rafal's'ka, T., Radzy'vill, O., Shapoval, Yu. (2009). *Ukrayina v dobu «Vely'kogo teroru»: 1936–1938 roky*. Kyiv: Ly'bid'. [in Ukrainian].
6. Grygor'yeva, T. (2004). *Za scenariyem DPU (Kry'minal'na sprava «Ukrayins'ka revolyucijno-demokraty'chna spilka»)*. Zbirny'k dokumentiv i materialiv. Kyiv: Insty'tut istoriyi Ukrayiny. [in Ukrainian].
7. *Knyha pamiaty sotrudnykov orhanov kontrrazvedky, pohybshykh y propavshykh bez vesty v hody Velykoi Otechestvennoi voiny. 1941–1945.*(1995). Moskva: Hranytsa. [in Russian]
8. Kokin, S., Rossman, D. (2018). *Vidlunnya Vely'kogo teroru. Zbirny'k dokumentiv u tr'ox tomakh. T. 2: Dokumenty' z arxivny'x kry'minal'ny'x sprav na spivrobitny'kiv organiv NKVS URSR, zasudzheny'x za porushennya socialisty'chnoyi zakonnosti (zhovten' 1938 r. – cherven' 1943 r.)*. Kn. 1. NKVS Moldavs'koyi ARSR, Dorozhn'o-transportny'j viddil GUDB NKVS Pivnichno-Donecz'koyi zalizny'ci, UNKVS po Zhy'tomy'rs'kij oblasti ta UNKVS po Odes'kij oblasti. Kyiv: Vy'davec' V. Zaxarchenko. [in Ukrainian].
9. Petrov, N.V. (2016). *Nahrazhdeny za rasstrel. 1940*. Moskva: MFD. [in Russian]
10. Savin, A, Tepliakov, O., Iunhe, M. (Comp). (2019). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 3. Chekisty Stalina v leshchatakh «sotsialisty'chnoi zakonnosti»*. Eho-dokumenty 1938–1941 rr. Kyiv: Vydavets V. Zakharchenko. [in Ukrainian].

11. *Sborny'k ly'cz, nagrazhdënných ordenom Krasnogo Znameny' y' rochetnym revolyucy'onnym oruzhy'em.* (1926). Moskva: Gosudarstvennoe voennoe y'zdatel'stvo. [in Russian]
12. Smolij V.A. (Ed.). (2016). *Reabilitovani istoriyeyu. Xarkivs'ka oblast':* Kn. 3, Vol. 2. Kyiv; Kharkov: Oryginal. [in Ukrainian].
13. Tron'ko, P.T. (1992). (Ed.). *Reabilitovani istoriyeyu.* Kyiv–Poltava: Ridny'j kraj. [in [in Ukrainian].
14. Vestny'k arxy'va prezy'denta Rossy'jskoj Federacyy'. (1995). Y'stochny'k, 1, 126–127. [in Ukrainian].
15. Xaustov, V.N., Naumov, V.P., Plotny'kova, N.S. (2004). *Lubyanka. Staly'n y' Glavnoe upravleny'e gosbezopasnosty' NKVD. Arxyv Stalyna. Dokumenty vusshy'x organov party'jnoy y' gosudarstvennoj vlasty'. 1937–1938.* Moskva.: MFD. [in Russian].
16. Zavorotnov, S.M. (2004). *Kharkovskaia Katyn.* Kharkov: «Konsum». [in Russian].
17. Zhavoronkov, G. (1990, 24). Tajna chernoj dorogy'. *Moskovsky'e novosty'.* [in Russian].
18. Zolotar'ov, V. (2003). *ChK–DPU–NKVS na Xarkivshhy'ni: lyudy' ta doli 1919–1941.* Kharkov: Folio. [in Ukrainian].
19. Zolotar'ov, V. (2007). Diyal'nist' organiv radyans'koyi derzhbezpeky' zi zdijsnennya «kurkul's'koyi operaciyi» u Xarkivs'kij oblasti (1937–1938 rr.). *Z arxiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB,* 1, 161. [in Ukrainian].
20. Zolotar'ov, V. (2009). Osobennosty' raboty UNKVD po Xar'kovskoj oblasti' vo vremya provedeny'ya massovoj operacy'y' po pry'kazu № 00447. *Staly'ny'zm v sovetskoj provy'ncy'y': 1937–1938 gg. Massovaya operacy'ya na osnove pry'kaza № 00447,* 572–594. Moskva: ROSSPƏN; Germansky'j y'story'chesky'j y'nsty'tut v Moskve. [in Russian]
21. Zolotar'ov, V. (2014). Polity'chni represiyi na Xarkivshhy'ni u 30-ti rr. XX st. *Xarkivshhy'na – ency'kloped. Slovník,* 287–288). Xarkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
22. Zolotar'ov, V. (2015). «Vy'kory'stani ta vy'ky'nuti»: spivrobotny'ky' UNKVS po Xarkivs'kij oblasti, zasudzheni za porushennya «socialisty'chnoyi zakonnosti» napry'kinci 1930-x rr. *Z arxiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB,* 1, 251–279. [in Ukrainian].

23. Kokin, S., Rossman, D. (Comps.). (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh. T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminal'nykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten' 1938 p. – cherven' 1943 r.)*. Kn. 1. Kyiv: Vydavets' V. Zakharenko. [in Ukrainian].

**Bazhan O., Zolotariov V. Death Penalties in The Times
of Great Terror in Kharkiv Region: Statistics,
Procedure and The Staff of The Executive Team**

Purposes of the research are following: to analyze the peculiarities of the use of the supreme penalty to the «enemies of the people» in the Kharkiv region; to find out the moral and legal aspects of the procedure of deprivation of human life during the Stalinist repressions; show the facts of looting of the Kharkiv regional NKVD office employees. Co-authors used archival materials and published sources to reach these goals.

Methodology and methods. Anthropological and prosopographic principles became the leading ones for research. Authors also used the set of general scientific and unique historical methods. Among them are historical and legal; formal and legal (in the analysis of the procedure for adoption by the investigative bodies of decisions on the application of measures to ensure criminal proceedings); statistical and sociological methods (in the study of personal affairs of employees of state security bodies involved in the procedure of physical destruction of criminal and «political» criminals); modeling method (for reconstruction of the execution ritual, which prevailed in the Kharkiv regional NKVD office in the 1930"s).

Conclusions. Executing the death penalty according to the court sentence or extrajudicial or military authorities in the Stalinist era was a state secret.

Today in the national archive researchers haven't yet discovered the documents (special instructions or instructions) that govern the procedure for executing death sentences. The authors found that the executions of «enemies of the people» in 1937–1938 in the administrative centre of Kharkiv region were carried out in the basement of the Internal Prison Corps of the NKVD regional office and executed by a firing squad. This team consisted of Commandant, Chief, and Prison Warden # 1. The lack of control over executors resulted in numerous abuses of «regular torturers». In particular, they were the beating, the abuse of persons sentenced to a higher degree of punishment, the appropriation of their personal belongings.

Key words: death penalty, the Great terror, political repressions, NKVD, Kharkiv.